

„Nestori jooginõu“: kirjaoskus, sümposion, erootika ja eepika Vahemerel 8. sajandil eKr.

Mait Kõiv*

Pealkirjas nimetatud jooginõu leiti Itaalia arheoloogi Giorgio Buchneri juhatusel toimunud väljakaevamistel 1953. aasta oktoobris väikesel Ischia saarel Itaalia ranniku juures Napoli lähedal. Eset hoitakse kohalikus arheoloogiamuuseumis (*Museo Archeologico di Pithecoussai*, nr. 66788). Tegu on 10,3 cm kõrguse kerge ja elegantse savist veinipeekriga/kruusiga (kreeka keeles *kythos* või *skyphos*), mis leitud suure muistse San Montano kalmistu ühest rikkalike panustega põletusmatuse-hauast. Tõenäoliselt kuulus haud 10–14-aastasele poisile ja kõnealune peeker oli nagu paljud teisedki savinõud matuseriidal demonstratiivselt puruks löödud. Poiss maeti 8. sajandi lõpul eKr.,¹ kuid peeker ise on mõneti varasem, arvatavasti aastatest 740–720.²

„Nestori jooginõu“ (Ischia arheologia-muuseum). Jutuks tulev pealiskiri on näha nõu alumises osas. Repro

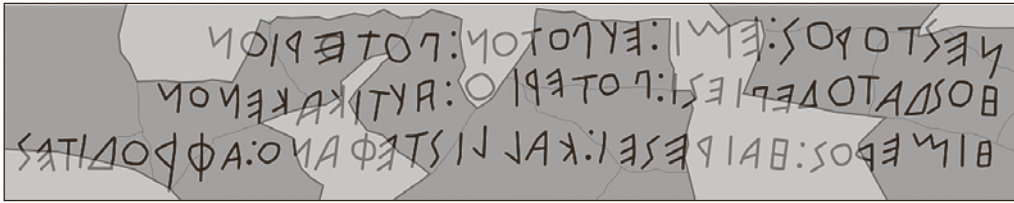

* Mait Kõiv (1961), PhD, vanaaja dotsent, Tartu Ülikool, Jakobi 2, 50090 Tartu, mait.koiv@ut.ee

¹ Kõik järgnevad daatumid on eKr.

² Esmakordselt publitseeritud: G. Buchner, C. F. Russo. La coppa di Nestore e un' iscrizione metrica da pithecussa del viii secolo av. Cr. – Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche Ser. 8. 10 (1955), lk. 215–253. San Montano kalmistu, kõnealuse matuse (haud nr. 168) ja jooginõu kohta vt. ka D. Ridgway, *The First Western Greeks*. Cambridge, 1992, lk. 45–82; G. Buchner, D. Ridgway. *Pithekoussai 1: La necropoli: Tombe 1-723, scavate dal 1952 al 1961*. Roma, 1993, lk. 219, ill. 72–73; M. D'Acunto. *The bay of Naples. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 2 (ed. I. S. Lemos, A. Kotsonas), Wiley Blackwell, 2020, lk. 1287–1310, eriti lk. 1291–1298.

Ei siin ega järgnevatel viidetes pole üritatud esitada kogu üliulatuslikku teemakohast kirjandust, vaid on nimetatud minu hinnangul kõige olulisemaid ja/või äsjasemaid teiseid.

Pealiskiri on loetav paremalt vasakule. Heledalt on tähistatud lüngad, mis täidetud oletuslikult. Repro

Peekri teeb eriti oluliseks sellele kraabitud kolmerealine kreekakeelne epigramm (kirjutatud paremalt vasakule, nagu varajaste kreeka tekstide puhul mõnigi kord kombeks), neist kaks alumist rida heksameetrilistes värssides:

*Olen Nestori jooginõu, joomiseks mõnus.
Kes sellest jooginõust joob, otsemaid teda
iha haarab, saadetud kaunipärjaselt Aphroditelt.*

Olgu see toodud siin ka kreeka keeles koos transkriptsiooniga:³

Νεστορος : ε[ι]μι : ευποτ[ον] : ποτεριον :
hos δ' α<v> τοδε πι[ε]σι : ποτερι[ο] : αυτικα κενον
ημερ[ος] ηαιρ]εσει : καλλιστε[φα]νο : Αφροδιτες

*Nestoros eimi eupoton poterion
hos d'an tode piesi poterio autika kenon
himeros hairesei kallistefano Afrodites*

Peeker on stiili järgi otsustades valmistatud Rhodosel, kuid kirjastiili järgi otsustades ei pärine epigramm kindlasti sealt ja võib olla peekrile kirjutatud hiljem kohapeal.⁴ Tegu on ühe varasema näitega kreeka alfabeedist ja ilmselt varaseima säilinud üleskirjutusega heksameetrilistes värssides. Jooginõu koos pealiskirjaga valgustab toonaseid olusid mitmest erinevast küljest, mis teeb sellest ühe kõige olulisema dokumendi Kreeka ajaloo koidikult.

Ischia saarele, muistse Kreeka nimega Pithekussai („Ahvisaar“), rajasid kreeklased asula hiljemalt 8. sajandi keskpaigaks, ilmselt lähtepunktina kauplemiseks kohalike Itaalia rahvastega.⁵ Antiikgeograaf Straboni andmeil olid rajajateks meresõitjad kahest silmapaistvast linnriigist Euboia (praeguse häälduse järgi Evia) saarel – Chalkisest ja Eretriast. Kohe seejärel rajati ka Kyme (ladina Cumae) Pithekussai vastas asuval rannikul.⁶ Tegemist oli ajajärguga, mil Kreeka pärast pronksiaegse mükeene tsivilisatsiooni langust 12. sajandil ja sellele järgnenud nn. pimedat ajajärku taas kiiremini arenema hakkas, mis viis peatselt tsivilisatsiooni uue ja

³ Nurksulgudes märgitud tekstiosad on rekonstrueeritud (nagu juuresolevalt illustatsiooniltki nähtub). Vt. selle kohta: L.H. Jeffery. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford, 1961, lk. 235–236; P. A. Hansen. *Carmina Epigraphica Graeca Saeculorum VIII–V a. Chr. n.* Berlin, 1983, lk. 252–253; A. W. Johnston. *The extent and use of literacy: archaeological evidence. – The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation* (ed. R. Hägg), Stockholm, 1983, lk. 111–119.

⁴ Jooginõu Rhodose päritolu määratles J. N. Coldstream. *Greek Geometric Pottery*. London, 1968, lk. 277. Kirja kohta vt. allpool.

⁵ Vt. viites 2 viidatud kirjandust. Põhjus, miks praegust Ischiat „Ahvisaareks“ nimetati, pole selge. Kui seal antiikajal ahve elas, olid nad tõenäoliselt inimasukate poolt sisse toodud. Või nimetasid kreeklased „ahvideks“ siinseid põlisasukaid? – vt. M. D'Acunto. *The bay of Naples* (viites 2), lk. 1293.

⁶ Pithekussai: Strabon 5.4.9; Kyme: Strabon 5.4.4; Dionysios Halikarnassosest 7.3.1; Livius 8.22.6 (kelle järgi tulid Kyme rajajad Pithekussait).

Vahemeri. Kaart:
Mait Kõiv

senisest silmapaistvama esiletõusuni. Euboia omakorda oli toonase Kreeka üks arenenumaid ja jõukamaid piirkondi ning sealsed meresõitjad kõige aktiivsemad suhtlejad välisilmaga. Keraamikaleidude järgi otsustades olid euboialastel Vahemere idaosas tihedad sidemed suure foiniikia linna Tüürosega, samuti kauplesid nad agaralt Põhja-Süüria rannikuasulas Al Minas (praegune kohanimi, muistne nimi oli arvatavasti Potamoi Karōn).⁷ Läänes kuulusid nende rajatud asulate hulka lisaks Pithekussai ja Kymele esimesed kreeka asundused Sitsiilias – Naxos (praeguse Taormina juures), Katane (Catania) ja Leontini.⁸ Paratamatult puutusid euboialased kõikjal kokku kaubanduspartnerite ja konkurentide foiniiklastega, kes juba hiljemalt 9. sajandist peale Vahemere lääneosas seilasid ja selle rannikule ning saartele oma asulaid rajasid. Suurel määral motiveerisid nii foiniiklasi kui ka kreeklasi Hispaania ja Itaalia metallivarud.⁹

Pithekussai oli üks sõlmpunkte sel moel kujunenud võrgustikus. Soodne asukoht Itaalia elanikega kauplemiseks ja viljakas vulkaaniline pinnas (eriti sobiv viinamarjakasvatuseks) meelitasid siia asukaid mujaltki kui Euboia linnadest, ning peagi tõusis elanikkond San Montano kalmistu suuruse (läbi kaevatud on sellest küll vaid u. 5%) järgi hinnates umbes 5000 inimeseni. Foiniikiapärased leiud, nagu ka foiniikia ja aramea pealiskirjad mõnelt süüria-palestiina või kreeka savinõult näitavad tihedaid sidemeid foiniikia maailmaga ja osutavad võimalusele, et kreeklaste kõrval asus Pithekussais ka semiidi keelte kõnelejaid.¹⁰

Haud 168, millest „Nestori jooginõu“ leiti, on vahest kõige silmapaistvam kõigist San Mon-

⁷ Euboia asulate, kontaktide ja kolonisatsiooni kohta vt. I. S. Lemos. *Euboia. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 2, lk. 787–813; X. Charalambidou. *Viewing Euboea in relation to its colonies and relevant sites in Northern Greece and Italy. – Regional Stories: Towards a New Perception of the Early Greek World* (ed: A. Mazarakis-Ainian, A. Alexandridou, X. Charalambidou). Volos, 2017, lk. 85–126; euboialaste sidemete kohta Foiniikia ja Süüria rannikul vt. T. Malonova. *The Levant. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean* (viites 2) 2, lk. 1185–1214; A. Vacek. *Ugarit, Al Mina, and coastal North Syria. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 2, lk. 1163–1184. Al Mina muistse nime kohta vt. R. Lane Fox. *Travelling Heroes: Greeks and Their Myths in the Epic Age of Homer*, New York, 2009, lk. 105–107.

⁸ Thukydides 6.3.

⁹ Foiniiklaste kolonisatsiooni ja nende suhete kohta kreeklastega vt. S. Sherratt. *From the Near East to the Far West. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1, lk. 187–215.

¹⁰ Pithekussai elanikkonna multietnilisust on äsja rõhutanud L. Donnellan. *A networked view of ‘Euboean’ colonisation. – Conceptualising Early Colonisation* (ed: L. Donnellan, V. Nizzo, G.-J. Burgers). Brüssel, Roma, 2016, lk. 149–166. Üldise arheoloogilise andmestiku kohta vt. viide 1.

tano kalmistult välja kaevatud leidudest. Tähelepanuväärne on juba see, et kui lastele ja noorukitele sai siin reeglina osaks laibamatus, oli kõnealune poiss põletatud, nii nagu oli kombeks täiskasvanute puhul. Millegagi pidi ta olema selle au ära teeninud. Matuse erilisust rõhutavad veelgi 26 savinõu, mis matuserituaali käigus ilmselt purustati ja tulle heideti ning seejärel koos surnu säilmetega hauda pandi. Mitmed neist seostuvad veinijoomisega. Nii oli panuste seas neli kraaterit (veinisegamisnõu), viis peekrit (nende seas ka kõnealune jooginõu) ja kolm veinikannu (*oinochoe*). „Nestori jooginõule“ lisaks oli pealiskiri ka ühel kraateril, millel seisis kolmetäheline sõna ΘΕΟ (*theo*) – „jumalale“. Kogu leiukompleks näitab, et maetud poiss pärines Pithekussai eliidiperekonnast, kelle jaoks veinijoomine oli ilmselt omamoodi staatuse sümbol.¹¹

Nagu öeldud, on „Nestori jooginõule“ kirjutatud tekst üks varasemaid näiteid kreeka alfabeedist. Kreeklased kasutasid silpkirja (lineaarkiri Β) juba pronksiajal 15.–13. sajandil, kuid see ununes 12. sajandil pärast Mükene tsivilisatsiooni langemist. Uued tõendid kirjakaasutuse kohta pärinevad 9. või 8. sajandist, mil oli kujunenud või kujunemas varasemast sootuks erinev tähestik-kiri, kus igale häälikule vastas eraldi märk. Pole kahtlust, et kreeklased mugandisid selle foiniikia konsonant-tähestikust, muutes osa kaashäälikuist vokaalideks ja lisades omalt poolt, osalt foiniikia märke ümber kujundades, mõned neile tarvilikud tähed. Ei ole teada, kus ja millal täpsemalt see loominguiline ülevõtt toimus,¹² kuid on selge, et varasemad tõendid uue kirjakaasutuse kohta pärinevad suuresti just Euboia saarelt, ennekõike Eretriaist (teises silmapaistvas linnas Chalkises on arheoloogilisi kaevamisi takistanud asukoht praeguse linnakeskuse all), ja euboialaste rajatud või nendega tihedalt seotud asulaist, teiste seas Pithekussaist.¹³ Samadest leiupaikadest on tulnud päevavalgele foiniikia ja sellele lähedase aramea kirja näiteid, mis viitab euboialaste varasele tutvusele semiidi tähestikega ning lubab arvata, et alfabeedi leiutajad pärinesid just nende seast.¹⁴ Kas võõra kirja loominguiline mugandamine emakeelele sündis koduses Chalkises või Eretrias või mõnes asunduses mere taga, näiteks Pithekussais, jääb meie praeguste teadmiste juures mõistatuseks.

„Nestori“ epigramm on seega üks paljudest meieni jõudnud varajastest euboialaste tekstidest. Ta on veenev tõend küllalt ulatuslikust kirjakaasutusest 8. sajandi euboia eliidi seas ja näitab, et väga varakult hakati üles kirjutama ka värsse, kuid kreeka tähestiku kujunemise aja ja koha küsimust ta otseselt lahendada ei aita. Küll aga näitab ta, milleks alfabeeti kirjaoskuse

¹¹ Veinjoomisega seonduva olulisusele antud matuse puhul on pööranud tähelepanu eriti O. Murray. Nestor's Cup and the origins of the Greek *symposion*. – APOIKIA. Scritti in onore di Giorgio Buchner (AION Arch-StAnt NS 1) (ed. B. D'Agostino, D. Ridgway), Napoli, 1994, lk. 47–54; M. Węcowski. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet. Oxford, 2014, lk. 252–257; vt. ka J. Gaunt. Nestor's Cup and its reception. – Voice and Voices in Antiquity (Orality and Literacy in the Ancient World 11, ed. N.W. Slater), Leiden–Boston, 2017, lk. 93–97, ja viites 2 osutatud kirjandust.

¹² Asjatundjate seas levinuma seisukoha järgi pärinevad varasemad tõendid alfabeedi kohta vahetult alfabeedi leiutamisele järgnenud ajast, mis ei toiminud seega enne 9. sajandit (ja pigem selle hilisemas faasis) – vt. nt. R. Janko. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the rise of the Greek alphabet. – Panhellenes at Methone: Graphē in Late Geometric and Proto-Archaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE) (eds. J. Strauss Clay, I. Malkin, Y. Z. Tzifopoulos). Berlin–Boston, 2017, lk. 135–164; P. M. Steele. Script and literacy. – A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean, 1, lk. 259–266. Kuid alfabeedi leiutamist on dateeritud ka u. aastasse 1000, seega üle sajandi varasemaks esimestest säilinud kirjakatkeist: C. J. Ruijg. D'Homère aux origines proto-mycéniennes de la tradition épique. – Homeric Questions (ed. J. P. Crielaard). Amsterdam, 1995, lk. 1–96; *idem*, Sur la date de la création de l'alphabet grec. – Mnemosyne 51, 1998, lk. 658–687.

¹³ Varasemate tekstide kohta Euboialt ja Pithekussaist vt. R. Janko. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the rise of the Greek alphabet, lk. 146–147; A. Bartoněk, G. Buchner. Die ältesten griechischen Inschriften aus Pithekoussai (2. Hälfte des VIII. bis 1. Hälfte des VI. Jh.). – Die Sprache, 37.2, 1995, lk. 129–237. Viimasel ajal on varaseid tekste leitud ka eretrialaste rajatud Methonest Makedoonia piiril Olümpose mäe juures rannikul (vt. Panhellenes at Methone (viites 12)).

¹⁴ Tõenäosust, et alfabeedi leiutasid euboialased, on rõhutanud eriti B. B. Powell. Homer and the Origins of Greek Alphabet. Cambridge, 1991, lk. 14–18; *idem*, Writing and the Origins of Greek Literature, Cambridge, 2002, lk. 115–117; vt. ka R. Janko. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the rise of the Greek alphabet, lk. 146–151, 159–160.

varajases faasis kasutati, valgustades seeläbi ühiskonna ja eluolu tahke, mis muude allikate vaatevälja hästi ei mahu.

Oma sisult ja eesmärgilt on kõnealune epigramm varajaste tekstide seas mitmeti tüüpiline, kuid ületab teisi oma pikkuselt ja kompleksuselt. Paljude pealiskirjade puhul on tegemist eseme kuuluvust, vahel ka tegijat märkivate minavormis teadaandmistega: „selle-ja-selle oma olen“ või „see-ja-see mu tegi“. Nii on tähistatud teisigi jooginõusid. Mõni näide:¹⁵

Koraxi kylix olen (8. sajandist Rhodoselt)

Thariose jooginõu olen (7. sajandist Ateenast)

Dolioni kylix olen (7. sajandist Smyrnast)

Nestori peeker oma epigrammiga kuulub loomulikuna selliselt märgitud esemete hulka. Erandlik pole ka täiendavate sõnumite lisamine jooginõudele ega nende kirjutamine heksameetris. Nii leiame kahelt vaid veidi hilisemalt nõult Nestori epigrammiga võrreldava teate, seejuures mõlemad euboialaste rajatud asulaist – Kymest Pithekussai vahetus naabruses ja Eretria kolooniast Methonest Makedoonia piiril Egeuse mere põhjakaldal. Kyme nõu teatab – tõsi küll, proosas, mitte värssides –, et „olen Tatiase *lekythos*; kes mu varastab, jääb pimedaks“. Methone peeker edastab samalaadse sõnumi aga kaherealises heksameetris: „Olen Heksandrose [– –], mida keegi ei varasta, ent kes mu varastab, jääb silmadest ilma.“¹⁶ Mõlemal juhul on tegu kas tõsiselt mõeldud või mängulise needusega. „Nestori jooginõu“ võis neist erinevalt naljatoonis viidata veini kirgi stimuleerivale mõjule, ent ei saa välistada, et siingi oli tegemist omamoodi needusega – tootuse või ähvardusega, et jooja langeb vastupandamatu armuiha küüsi.¹⁷

Mõistmaks veininõudele kirjutatud sõnumite täit tähendust, tuleb silmas pidada nende anu- mate kasutamise konteksti – ülemkihti kuuluvate meeste joomapidu ehk sümposiooni (kr. *symposion* – koosjoomine). Sümposioonist kujunes varakult kreeka aristokraatlikust eluviisist lahutamatu tava sellele omaste erijoomingega, mille hulka kuulus ainult meeste ja noorukite osalemine pidulistena (naised võisid mängus olla vaid teenindavates rollides), selge vahetegemine eelneva söömise (kr. *deipnos* – pidusöök) ja järgneva öötundidesse ulatuva veinijoomise (*symposion*) vahel, piduliste külitamine klineedel („lavatsitel“), aga ka komme lasta peekril ringi käia (*epidexia*) ja öelda kordamööda mõnigi kord värssides sõnastatud tooste (*skolion*). Kogu korraldus rõhutas osaliste võrdväärsust, mitte võõrustaja patroonirolli ja külaliste tänuvõlga tema ees, liites pidutseva seltskonna omamoodi võrdsete vennaskonnaks (kr. *hetairia* – seltskond).¹⁸ Oluline osa arhailisest kreeka luulest (7.–6. sajandil) on loodud ettekandmiseks sümposioonil ja kajastab seega vähemalt kaudselt sellega seotud kombeid. Loomulikult on sümposiooni sageli kujutatud ka eritüübilisi veininõusid kaunistavatel vaasimaalidel. Nii luule kui ka vaasimaal osutab, et sümposioon talle iseloomuliku külitamiskombega oli kujunenud hiljemalt 7. sajandi lõpuks.¹⁹

¹⁵ Näited on laenatud O. Murraylt (viites 11), lk. 50.

¹⁶ Kyme *lekythos*: Ταταιες εμι λεκυθος. hos δ' αν με κλεφσει θυφλος εσται. – vt. O. Murray. Nestor's Cup and the origins of the Greek *symposion*, lk. 50; Methone peeker: Ηακεσανδρο εμ[ι]... μεδες – (αν)κ[λ]εττετο / [hos δ' αν] με κ[λεφσει ομ]ι[α]τον στερεσεται. – vt. J. M. Dosuna. Methone of Pieria: a reassessment of epigraphic evidence (with a spacial attention to pleonastic sigma). – Panhellenes at Methone: Graphē in Late Geometric and Proto-Archaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE), lk. 246.

¹⁷ Needuse tõsiseltvõetavusele on osutanud A. Dihle. Die Inschrift vom Nestor-Becher aus Ischia. – Hermes 97, 1969, lk. 257–261; S. West. Nestor's bewitching cup. – ZPE 101, 1994, lk. 9–15; Ch. A. Faraone. Taking the „Nestor's Cup inscription“ seriously: erotic magic and conditional curses in the early inscribed hexameters. – ClAnt 15.1, 1996, lk. 77–112.

¹⁸ Sümposioonikombestiku kohta vt. eriti O. Murray (ed.), *Symptotica: A Symposium on the Symposion*. Oxford, 1990; A. Lill. The social meaning of Greek *symposion*. – Studien zu Ritual und Sozialgeschichte in Alten Orient (BZAW 374, ed. T. R. Kämmerer). Berlin, New York, 2007, lk. 171–186; M. Węcowski. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet, eriti lk. 85–124, kus on sümposiooni eritunnustena toodud esile kõik ülalnimetatud jooned.

¹⁹ Varajaste tõendite kohta vt. O. Murray. Nestor's Cup and the origins of the Greek *symposion*; M. Węcowski. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet Węcowski, lk. 127–189.

Nn. Eurytiose kraater 7. sajandi lõpust, leitud ühest etruski ülikuhauast (Louvre), mis esitab varaseima säilinud pildi sümposionist. Kujutatud on Heraklest (paremal sanga juures) pidutsemas kuningas Eurytiosega (parempoolne mees vasakpoolsel klineel), kes talle oma tütre Iole (seisab keskel) vibulaskmisvõistluse võidu korral naiseks lubas, kuid seejärel keeldus. Herakles tappis hiljem hullusehoos Eurytiose poja Iphitose (keskmisel klineel), vallutas Eurytiose linna, tappis kuninga ning võttis Iole väevõimuga. Mütoloogias tuntud tegelasi on kujutatud arhailise perioodi olustikus. Repro

Ülalnimetatud peekrid (Kyme *lekythos* kui õlianum nende hulka ei kuulu) on kahtlemata valmistatud sedalaadi koosjoomiste tarvis ja annavad seega teavet sümposiooni kujunemise kohta. Peekri märgistamine omaniku nimega, ja olgu või naljatoonis needused selle võimalikule ärandajale, viitab nõu kasutamisele suuremas seltskonnas ning ilmselt ka kombele lasta sel joojate vahel ringi käia. Võimalus, et anum peo mitte enam päris kaines lõppfaasis kas tahtlikult või tahtmatult kellegi teise valdusse jääb, oli sel juhul täiesti reaalne ja omaniku märkimine koos kohase ähvardusega ärandajale igati kohane. „Nestori jooginõu“ värsid aga viitavad *skolion*’ile, seega hilisemast tuntud kombele peekrit ringi lastes kordamööda värsides tooste öelda. Nii osutavad need veininõud, et vähemalt peekrite ringlemise tava koos juurdekuuluvate toostidega oli kujunenud juba hiljemalt 8. sajandil,²⁰ seega vähemalt sada aastat varem, kui on sümposionikombestik teada muust luulest ja vaasimaalist. Kas „Nestori jooginõust“ joojad oma koosviibimistel ka külitasid, nagu eelnevast vahel järeldatud,²¹ on juba iseküsimus, millele peekrid otsust vastust anda ei saa. Kreeka kangelaseepikas – „Iliases“ ja „Odüsseias“ – on pidulisi alati kujutatud istumas. Kuid seal pole märke ka ei söömise ja joomise eraldatusest (kangelased söövad ja rüüpavad veini üheaegselt) ega peekri ringlemisest piduliste vahel, mis lubab ehk oletada kõigi nende kommete peaaegu lahutamatut ühtekuuluvust. Seega võiks kangelaseepika kujutada muistset, legendaarsesse kangelasaega paigutatud tava istudes ühteaegu süüa ja juua, peekreid ringlusse laskmata, mis erines uuemast kombest juua veini pärast sööki hilistel öötundidel, klineedel külitavate ja kordamööda tooste lausuvate meeste ringis. „Nestori jooginõu“ oleks sel juhul varaseim tõend sellest äsjasest tavast ehk teisisõnu: varaseim tõend sümposiooni kohta kreeka kultuuris.

Samas näib väga tõenäoline, et nagu tähestik, nii oli ka lamaskil veinijoomise komme võetud üle Lähis-Idast.²² Foiniikia ja Süüria hõbenõudel on külitavaid pidulisi kujutatud alates 8.–7. sajandi vahetusest. Selliste kujutiste vahest kuulsaim näide, Assüüria kuninga Assurbanipali reljeef tema Ninive lossist, osutab kõnealuse kombe kuninglikkusele. Kõige

²⁰ O. Murray. Nestor’s Cup and the origins of the Greek *symposion*, lk. 50–51; M. Węcowski. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet, lk. 134–139.

²¹ O. Murray. Nestor’s Cup and the origins of the Greek *symposion*, lk. 51.

²² Vt. eriti H. Matthäus, The Greek *symposion* and the Near East: Chronology and mechanisms of cultural transfer. – Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam July 12–17, 1998; Classical Archaeology towards the Third Millennium: Reflections and Perspectives 1 (ed. R. F. Docter, E.M. Moormann). Amsterdam, 1999, lk. 256–260; *idem.*, Dar Griechische *Symposion* und der Orient. – Nürnberger Bötter zur Archäologie 16, 41–46; O. Murray. Nestor’s Cup and the origins of the Greek *symposion*, lk. 53–54; M. Węcowski. The Rise of the Greek Aristocratic Banquet, lk. 139–159.

Assurbanipal veini joomas. Reljeef Niinivest 7. sajandi keskpaigast (Briti Muuseum). Repro

varasem tõend sellest tavast pärineb aga Aamose raamatust Vanas Testamendis, kus see 8. sajandi prohvet hurjutab rikkaid nende priiskava eluviisi pärast (Aamos 6.3–7):

„Häda teile, kes te peate kaugeks kurja päeva, aga toote ligidale vägivalla aasta, kes te lamate elevandiluust vooditel ja aelete oma asemeil, sööte talled karjast ja nuumvasikad laudast, kes te sepitsete laule naabli saatel, valmistate endile mänguriistu nagu Taavet, kes te joote karikaist veini ja võiate endid parima õliga, [– – –] Seepärast viiakse nad nüüd vangimise viidavate seas ja nende aelemispeol (*marzēah*) on lõpp.“

Aamose kirjeldus seob omavahel mitmed kreeka sümposionile omased jooned: luksusliku veinijoomise, lamaskil pidutsemise ja musitseerimise, mis samuti kindlalt kreeka sümposiooni kombestikku kuulub. Teisalt on siin, kreeka sümposionist erinevalt, söömine ja joomine nähtavasti omavahel seotud. Muudest tekstidest teame, et *marzēah* (termin, millega Aamos „aelemispidu“ tähistas) oli Lähis-Idas enamasti religioosne pidustus, mitmel pool seotud matuseriitustega, ja seda korraldasid sageli selgepiirilised, osalt suguluspõhised, korporatiivsed ühendused oma sisemise hierarhia, pealiku ja isegi ühise omandiga. On ka põhjust arvata, et need peod toimusid päeval, mitte hilistel õhtu- ja öötundidel nagu kreeka sümposion, ja neil osalesid nii mehed kui ka naised. Ka veinijoomisel pikutamise tähendus näib idas kreeka sümposionile omasest oluliselt erinev. Mitmed kujutised, sealhulgas Assurbanipali reljeef, viitavad, et pikutas ainult valitud isik või grupp, samas kui enamik osalejaist istus või seisis. Kreeklaste joomapeol seevastu külitasid ühtviisi kõik mehed. Lamaskil veinijoomine rõhutas idas seega hierarhiat, ülendatute üleolekut teistest, samas kui kreeklased rakendasid selle kombe osalejate võrdväärsuse näitamiseks.²³ Loomulikult polnud üleolekutunne võõras ka kreeka aristokraatidele, kuid ida hierarhilisusest erinevalt oli see omavahelist võrdsust rõhutavate meeste kollektiivne üleolek madalamaks peetud ühiskonnakihtidest.

Nii näib selge, et kuigi idamaa jõukus ja luksus avaldas kreeklastele muljet, võtsid nad sellega seonduvat omaks valikuliselt, nii nagu see sobis nende mitmeski mõttes erinevale ühiskonnale. See, mis aristokraatlikes ringkondades tavaks sai, oli eeskätt koosjoomistel lamasklemine kui märk luksusest ja väljavalitusest. Ida pidusöökide-joomingute sisemine hierarhilisus jäi kreeka eliidile võõraks.

Aamose kirjeldus luksuslikust veinijoomisest elevandiluust asemeil ja sümposionikombeile viitav „Nestori jooginõu“ Pithekussaist pärinevad enam-vähem samast ajast – 8. sajandi kolmandast veerandist. Kas see viitab idaski toona veel uudse kombe kiirele ülevõtmisele kreeklaste poolt, jääb meile paraku teadmata. Kuid tähenduslik on, et vahest varasem tõend sümposiooni kohta pärineb just euboialaste rajatud Pithekussaist, kus arheoloogiline leiuväin viitab foiniiklaste kohalolule ja seega tihedaile sidemeile ida kultuuri ning kommetega. On avaldatud arvamust, et perekond, kelle noore liikme hauast „Nestori jooginõu“ leiti, võis olla foiniikia päritolu.²⁴ Vähegi kindlat tõendit selle kohta küll pole, kuid euboialaste, sealhulgas

²³ *Marzēah* kohta vt. J. L. McLaughlin. *The Marzēah in the Prophetic Literature: References and Allusions in the Light of the Extra-Biblical Evidence*. Leiden–Boston–Köln, 2001. Erinevused *marzēah* ja sümposiooni vahel on esile toonud Węcowski: M. Węcowski. *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, lk. 150–159.

²⁴ D. Ridgway. *The First Western Greeks*, lk. 116.

Amathusest Kyprosel ühest hauast leitud Foiniikia karikas u. 700 (Briti muuseum). Kreeka sõdurid on äratuntavad ümmarguste kilpide ja kiivreid kaunistavate harjastuttide läbi.

võtta kus tahes, mistõttu näib üritus seda täpsemalt lokaliseerida üpris lootusetu ja vahest mõttetugi. Pithekussai võis aga olla üks esimesi paiku, kus see tava kreeklastele omaks sai.²⁶

Kuivõrd „Nestori jooginõu“ oli valmistatud joomapeo tarvis, tuleb ka sellel tootatud armuiha mõista just mainitud kontekstis. Näited nii arhailisest kreeka luulest kui ka hilisemast kirjandusest ei jäta kahtlust, et armastus mängis sümpoosionil tähtsat rolli. See oli aga eeskätt homoerootiline.²⁷ Arvukad tõendid, olgu vaasimaalilt, luulest, proosakirjandusest või kohtukõnedest, kinnitavad, et vähemalt aristokraatlikes ringkondades, ent küllap ka madalamates ühiskonnakihtides, oli levinud komme luua tihedaid suhteid täiskasvanud mehe ja teismelise poisi vahel. Selline „poistearmastamine“ – *paiderastia* (*pais* – poiss, *eros/erastia* – armastus) – oli ühelt poolt kasvatuslik, kus mees juhatas nooruki täiskasvanute ellu, sageli ka konkreetseesse sümpoosioniringi, kuid teisalt kuulus eeldatavalt vaimse ja hingelise kiindumise juurde täiesti aktsepteeritavalt ja isegi kiiduväärselt ka tugevalt erootiline külg. Rollid olid selgelt jaotatud: mees kui „armastaja“ – *erastes* – pidi olema täiskasvanuna nooruki õpetamiseks küps, poiss aga sobis „armastatu“ – *eromenos* – staatusse üksnes murdeas, s. t. vanuses 12–17 eluaastani, nagu

Pithekussai asukate tihe suhtlus Vahe-merel ja nende küllap sagedased reisid Foiniikia ja Süüria rannikule teevad ida tavade omaksvõtu just selles keskkonnas vägagi tõenäoliseks. Euboialased mitte ainult ei kaubelnud idamaadega, vaid ka rüüstasid sealset rannikut ning tõenäoliselt teenisid juba 8. sajandil palgasõduritena Lähis-Ida valitsejate vägedes. Nii on Assüüria asevalitseja Süüria rannikul 738. aastal kurtnud joonlaste (*lawones*) rüüsteretke üle ja lahingustseenis ühel Küprosel leitud hilisel 8. sajandi foiniikia jooginõul näeme nii linna kaitsjate kui ka ründajate seas äratuntavalt kreeka stiilis sõdureid.²⁵ Euboialased kuulusid joonia murde kõneleajate hulka ja küllalt tõenäoliselt olid just nemad need, kelle agressiivsus assüürlastele muret tegi ning kelle teeneid sõdalastena neil omakorda vaja läks. Mitmepalgeline ja inspireeriv kokkupuude ida kultuuriga saatis euboialasi nii idas kui läänes. Ida ülikute kombel veini juues lamasklemise võisid nad üle

²⁵ Assüürlaste kokkupuudete kohta *lawones* / joonlastega vt. A. Kuhrt. Greek contact with the Levant and Mesopotamia in the first half of the first millennium BC: a view from the East. – Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea (eds. G. R. Tsatskhadze, A. M. Snodgrass). Oxford, 2002, lk. 17–25; kreeka sõjameeste kohta idas vt. ka N. Luraghi. Traders, pirates, warriors: the proto-history of the Greek mercenary soldiers in the eastern Mediterranean. – Phoenix 60, 2006, lk. 21–47; J. R. Hale. Not patriots, not farmers, not amateurs: Greek soldiers of fortune and the origins of hoplite warfare. – Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece (eds. D. Kagan, G. F. Viggiano). Princeton–Oxford, 2013, lk. 176–193.

²⁶ O. Murray. Nestor's Cup and the origins of the Greek *symposion*, lk. 54.

²⁷ Vahest kõige selgemalt ilmneb see Anakreoni poistele adresseeritud kirglikes värssides (fr. 3, 4 D) ja Theognise Kyrnosele ning anonüümsetele poistele adresseeritud luules (vt. eriti 1299–1304, 1311–1318, 1367–1368); kuid vt. ka Alkaios fr. 368 ja Solon fr. 25 West. Homoerootika osa kohta sümpoosionikombestikust vt. S. Corner. *Symposion*. – A Companion to Greek and Roman Sexuality (ed. T. K. Hummard). Malden, Oxford, Chichester, 2014, lk. 199–213.

ühe roomaaegse kreeka poedi värssidest üsna ühemõtteliselt selgub. Täisikka jõudes sai talt omakorda *erastes* noorematele *eromenos*'tele.²⁸

Millal see komme alguse sai, on vaieldav. Juured võivad ulatuda muistsetesse initsiatsiooniriitustesse, mille raames täisikka pühitsetavaile noortele said mitmetes kultuurides muu hulgas osaks soovahetust simuleerivad rollimängud. Kuid konkreetseid tõendeid *paiderastia* kohta leiab alates 6. sajandist eKr., ja siis juba hulgaliselt nii vaasimaalist kui ka luulest. On arvatud, et see kajastub ka Patroklose ja

6. sajandi veinikruus (Bostoni kaunite kunstide muuseum). Figuuride kohale kirjutatud sõna kalos – „ilus“ – on tavapärase viide poisi atraktiivsusele. Repro

Achilleuse kirglikus läheduses, nii nagu seda on kujutatud „Iliases“, kuid et poet pole suhte erootilist külge näidanud, jääb küsimus sellel juhul lahtiseks.²⁹ „Nestori jooginõu“ puhul näib lugu aga kaunis tõenäoline. Nagu öeldud, oli sümposiooni-armastus ennekõike homoerootiline. Aphrodite, kelle saadetud iha peeker esile kutsus, patroneeris heteroseksuaalse armastuse kõrval ka homoerootilist kirge. Ja ilmselt pole juhuslik, et kõnealune peeker toodi ohvriks 10–14-aastase poisi haulal, seega hüvastijätuks noorukile, kes oli just jõudnud (või jõudmas) *eromenos*’eks sobivasse ikka. Võib-olla oli ohverdaja poissi kirglikult leinav *erastes*? „Nestori jooginõu“ oleks sel juhul varasem tõend *paiderastia*’st muistses Kreekas.

Jääb veel küsimus, kes oli see Nestor, kellele kuulumist jooginõu kuulutab? Lihtsaim seletus ütleks, et tegu on peekri omanikuga, kes selle talle lähedase poisi matustel ohvriks tõi. Või oli selleks poiss, kellele peeker oli kingitud võib-olla lootuses, et sealt joomine täidab ta kirega *erastes*’e vastu?³⁰ Nagu ülaltoodud epigrammid veininõudel kinnitavad, oli omaniku nimetamine peekril küllaltki levinud komme. Kuid heksameetrilised värsid võiksid viidata kangelaseepikale, mida selles värsimõõdus traditsiooniliselt loodi ja lauldi, ja Nestori jooginõul oli oma koht selleski kontekstis. „Iliase“ üheteistkümnendas laulus on otsekui muu seas nimetatud imeliste kuldsete kaunistustega jooginõu (*depas*), mille juba kõrges eas kangelane Nestor kodust Trooja alla kaasa oli toonud ja nüüd tandril naasnud sõdalasi kostitades oma telgis teenijatüdrukul lauale tõsta lasi („Ilias“ 11.628–637, August Annisti tõlkes):

*Nende ette nüüd esmalt seadis ta lihvitud laua,
kauni ning sinijalgse, ja lauale taldrikus vaskses
tõi suupisteiks kõrva veel sibulaid magusaid ning
jahvatud otri ja mett kuldkollast, ja viimaks
ka imetaolise peekri, mis rauk oli endaga võtnud.*

²⁸ Vt. eriti K. Dover. Greek Homosexuality. Cambridge, Massachusetts, 1989; A. Lear, E. Cantarella. Images of Ancient Greek Pederasty: Boys Were Their Gods. London–New York, 2008; A. Lear. Ancient pederasty: an introduction. – A Companion to Greek and Roman Sexuality, lk. 102–127. *Eromenos*’e vanusepiirid on nimetanud Straton Sardisest (Anthologia Palatina 12.4).

²⁹ Kreeka *paiderastia* päritolu ja varasemate tõendite, sealhulgas Patroklose ja Achilleuse vahekorra kohta vt. A. Lear, E. Cantarella. Images of Ancient Greek Pederasty, lk. 6–14, 23–37.

³⁰ Mõlemat varianti on tõenäolisena arvestanud C. O. Pavese. La iscrizione sulla kotyle di Nestor da Pithekoussai. – ZPE 114, 1996, lk. 1–23.

*Kuldseil naastudel see oli kaetud kõik. Neli kõrva
tal oli, neist iga juures ent nokkisid kaks kena tuikest,
needki kullas, ja all kaks jalga toetasid peekrit.
Kui oli veini see täis, siis vaevaga lükata laual
muud teda suutsid, ent rauk ise veel üles tõstis ta hõlpsalt.*

Tegu oli kuulsa kirjandusliku objektiga, mis antiikajal paljude tähelepanu köitis ja mille kohta käib suisa omaette nimetus – *Nestoris* („Nestori asi“). Hellenistlik kirjamees Asklepiades Myrlaist kirjutas temast eraldi teose (*Peri tes Nestoridos* – „Nestori asjast“), Rooma satiiriline poeet Martialis pilas rikkurit, kes külaliste ees talle kuuluva „Nestori jooginõuga“ uhkeldas ja vähemalt kaks „Nestori karikat“ oli annetatud erinevates Itaalia pühamutes. Kirjandusest leiab teate ka selle eseme hõbedase koopia valmistamise kohta.³¹ Kui Heinrich Schliemann 1876. aastal ühest Mükeene ülikuhauast sangadel istuvate lindudega kuldse karika välja kaevas, pidas ta seda enesestmõistetavalt „Iliases“ kirjeldatud Nestori jooginõuks.³²

Kõike seda silmas pidades näib tõenäoline, et isegi kui Pithekussaist leitud peeker kuulus Nestori-nimelisele mehele (või oli kingitud sellenimelisele poisile) kätkes ta ometi ka vihjet kangelaseepikast tuntud kuulsale jooginõule. Loomulikult polnud Pithekussai savist jooginõu tõsimeeli mõeldud esitama kuulsa kangelase väärismetallist karikat, mis oli pealegi kaunistatud tuvidega ja nii suur, et teda täidetuna vaevalt keegi peale Nestori tõsta jaksas. Pigem oli tegemist mängleva, peaaegu iroonilise viitega kuulsale esemele, mis tõi markantselt esile erinevuse suure muistse metallanuma ja elegantselt kerge kaasaegse savipeekri vahel. Kas seeläbi viidati

Kuldõu Mükeene 16. sajandi ülikuhauast (Ateena arheoloogiamuuseum). Repro

ka erinevusele kangelaseepikas kujutatud istuvate piduliste söömingute-joomingute ja Pithekussai aristokraatide lamaskil nautleva erootikalembese veinijoomise vahel,³³ jääb meile paraku teadmata. Selgusetu on seegi, kas kangelaseepikast tuntud jooginõul oli seost ka Aphrodite ja tema saadetava armukirega. „Iliases“ selle kohta otsust viidet pole, mis lubaks oletada, et selleski osas rõhutas Pithekussai peekri omanik erinevust muistsete eepiliste tavade ja kaasaegsete kommete vahel. Kuid tuvid „Iliases“ kirjeldatud karika sangadel võivad siiski osutada armastusjumalannale, mida „Iliase“ poeet polnud oma kontekstist tulenevalt lihtsalt esile toonud.

Igal juhul näitab Pithekussai „Nestori jooginõu“, et sealsele eliidile oli kangelaseepika sisu endastmõistetavalt teada, sellele omaseid värse osati vabalt komponeerida ning kirjagi panna. Iseküsimus on,

³¹ Athenaios 11.487–494 (kus on nimetatud nii Asklepiades Perites Nestoridos kui ka jooginõu koopia valmistamine hellenismiperioodil), 461, 466, 477, 501, 781; Martialis 8.6; Itaalia pühamuile annetatud Nestori jooginõude kohta vt. J. Gaunt. *Nestor's Cup and its reception*, lk. 100–108, kus on käsitletud ka kõiki siin nimetatud jt. näiteid.

³² H. Schliemann. *Mycenae. A Narrative of Research and Discoveries at Mycenae*, New York, 1880, lk. 235–238.

³³ Eepikas kirjaldatud pidusöövide ja sümposiooni erinevuse kohta vt. M. Węcowski. *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, lk. 191–247; „Nestori jooginõu“ läbi väidetavalt rõhutatud erinevust eepilise kangelaspidusöögi ja arhailise sümposiooni vahel on esile toonud O. Murray. *Nestor's Cup and the origins of the Greek symposion*, lk. 51–52.

kas see näitab ka meile teadaolevaga enam-vähem identse „Iliase“ tundmist – sellisel juhul oleks tegu kindla tõendiga, et kõnealune eepos oli 8. sajandi kolmandal veerandil juba loodud (või välja kujunenud). See teeb „Nestori jooginõust“ olulise potentsiaalse tunnistaja ja tõsise vaidlusobjekti „Homerose küsimuse“ lahendamisel.³⁴ Sellesse ülimalt kompleksesse teemaderingi süüvimata saab öelda, et „Iliase“ varase – 8. sajandi – dateeringu pooldajad on asja just niimoodi tõlgendanud ja käsitanud „Nestori jooginõud“ kui tõendit „Iliase“ olemasolust.³⁵ Skeptilisemal lähenemisel on see argument aga hõlpsalt kummutatav. Nagu ülalpool öeldud, oli Nestori karikas kangelaseepikast laialt tuntud objekt. Kangelaseepika ei piirdunud aga kaugeltki vaid „Iliasega“, ja Nestor kreeka kangelasilma keskse kujuna mängis olulist rolli teisteski eepostes. Kõik need eeposed põhinesid suulise eepilise laulu traditsioonil, mis õilmitses sajandeid, ammu enne sealt ainst ammutanud kirjalike eeposte loomist. Ka Nestori karikas võis olla kangelaslauludes kiidetud juba ammu enne 8. sajandit. Sellest laulmise juured võivad ulatuda pronksiaega, mil kindlasti valmistati sarnaseid anumaid, nagu näitab Mückeene ülikuhauast leitud kuldnõu. Ka „Iliases“ karika kohta kasutatud termin *depas* on pronksiaegset päritolu (nagu näitab sellekohane termin *di-pa* linearkirja B tahvlitelt) ja seega tõenäoliselt pärandunud sajanditepikkuse eepilise laulutraditsiooni läbi.³⁶ Seetõttu pole vähimatki alust arvata, et Nestori karika puhul oluks tegu „Iliase“ poeedi väljamõeldisega või et teadmine selle kohta tulenuks nimelt ja ainult „Iliases“. Juhul kui tuvid karika sangadel viitavad Aphroditele, võib julgelt oletada, et jooginõu leidis enamat kajastamist Trooja sõja eelloost ja algusest laulnud eeposes „Kypria“, kus Aphrodite (Küprose jumalanna) Parise ja Helena vahelist armukirge õhutades otsustavat rolli mängis.³⁷ Pithekussai peekrit ei saa seega käsitada tõendina konkreetset „Iliase“ tundmise kohta. Kes eelistavad dateerida „Iliast“ 8. sajandist hilisemaks – ja nemad on praegu asjatundjate seas ilmselt enamuses³⁸ – võivad jooginõu värssidest hoolimata oma seisukohtadele jääda.

Mida Pithekussai „Nestori jooginõu“ aga näitab, on ühe iseenesest igapäevase ja tagasihoidliku üksikeseme mitmetähenduslikkus ning selle kui tõendi olulisus varase Kreeka ajaloo rekonstrueerimisel. Tä osutab küllaltki laialdasele kirjaoskusele 8. sajandi Kreeka eliidi seas (sest polnuks ju mõtet peekrile värssse kirjutada, kui keegi teine neist aru ei saanud), sümposionikommete varasele levikule, tõenäoliselt ka homoerootika kultiveerimisele selles kontekstis, samuti tõsiasjale, et pidutsejad nautisid kangelaseepikat, valdasid selle temaatikat ja tavatsesid eepilist värssi ka kirja panna. Seejuures võib peekri poolnaljatlev osutus kangelastemaatikale rõhutada erinevust muistsete heroiliste pidusöökid ja kaasaegse erootikalembese nautlemise vahel.

³⁴ Vt. selle kohta M. Kõiv. „Ilias“, „Odüsseia“ ja Homerose küsimus. – Homeros, Odüsseia. Tallinn: Varrak, 2006, lk. 333–340.

³⁵ B. B. Powell. Homer and the Origins of Greek Alphabet, lk. 163–167; *idem.*, Homer, Malden, Mass., 2004, lk. 32–33; R. Janko. Homer, Hesiod and the Hymns. Cambridge, 1982; R. Janko. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the rise of the Greek alphabet, lk. 160–164; J. Latacz. Homer. His Art and His World. Ann Arbor, 1996, lk. 61–65.

³⁶ Vt. J. Gaunt. Nestor's Cup and its reception, lk. 109.

³⁷ G. Danek. Der Nestorbecher von Ischia, epische Zitiertechnik und das Symposium. – Wiener Studien 107–108, 1995, lk. 29–44.

³⁸ Suur osa asjatundjaid kaldub eeposeid dateerima 7. sajandisse (W. Burkert. Das hunderttorige Theben und die Datierung der Ilias. – Wiener Studien 10, 1979, lk. 5–21; M. L. West. The Date of the Iliad. – Museum Helveticum 52, 1995, lk. 203–219; J. S. Burgess. The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle. Baltimore–London, 2001; M. Finkelberg. Homer at the Panathenaia: Some possible scenarios. – The Winnowing Oar – New Perspectives in Homeric Studies (eds. Ch. Tsagalis, A. Markantonatos). De Gruyter, 2017, lk. 29–40; ka enamik autoreid esinduslikus kogumikus Ø. Andresen, D. T. T. Haug (eds.). Relative Chronology in Early Greek Epic Poetry. Cambridge UP, 2012), kuid populaarsust koguva „evolutsioonilise mudeli“ järgi (G. Nagy. Homeric questions. – TAPA 122, 1992, lk. 17–60; C. Dué. Achilles Unbound: Multiformity and Tradition in the Homeric Epics, Cambridge–London, 2019) kujunesid eeposed pikaajalise, vähemalt klassikalise perioodini (5.–4. sajand) välданud protsessi käigus.